

כתובות מספרות

עיון בכתובות קדומות ובממצאים ארכאולוגיים וזיקתם למקרא

המקרא שנמסר לנו על ידי הקב"ה, מקורו אלוקי, אך לשונו אנושית, שכן "דברה תורה כלשון בני אדם"¹. כיוון שכך, יש ללמדו תוך הסתייעות במקצועות עזר כמו לשון, ספרות, גיאוגרפיה, היסטוריה וכיו"ב, שהם בבחינת רקחות וטבחות לגבירה. פרשנינו הקדמונים הרבו לעסוק בחקר הלשון. חכמים כמנחם בן סרוק, דונש בן לברט, ר' יהודה אבן גינאת, ר' יהודה חיוג ואחרים, הנחילו לנו מחקרים בתחום הלשון, המסייעים בהבנת תיבות ושורשיהן.

ניצנים של הסבר גיאוגרפי אפשר למצוא כבר במקרא עצמו. תיאור מאלף שמטרתו זהו מקום מצוי בשופטים כ"א, יט: "הנה חג ה' בשילו מימים ימימה, אשר מצפונה לבית אל מזרחה השמש למסילה העולה מבית אל שכמה ומנגב ללבונה". התיאור המפורט ניתן כיוון ששילה הייתה מקום חרב, והיה צורך למסור תיאור מדויק כדי לזהותה.

מחקר גיאוגרפי שיטתי ראשון של מקומות מקראיים ניתן באונומאסטיקון (ספר השמות) של אב הכנסיה אבסביוס, שחי בקיסרי במאה הרביעית לספירה. הרשימה כתובה ביוונית וכוללת שמות מקומות שנוכרו במקרא לפי סדר א"ב יוונית, ובכל אות ואות מובאים השמות לפי סדר ספרי המקרא. אבסביוס מנסה גם לזהות את המקומות הקדומים על פי שמות המקומות שרווחו בזמנו, או שהוא מציין את מקומו של האתר במספר המילין שהוא מרוחק מעיר בירה רומית מסוימת. הירונימוס שחי בראשית המאה החמישית בבית לחם, תרגם את האונומאסטיקון ללטינית². עולי רגל נוצרים ויהודים שעלו לארץ וביקרו בה בימי הביניים, השאירו רשימות של מקומות³. המפורט שביניהם הוא ספרו של ר' אשתורי הפרחי "כפתור ופרח"⁴, הראוי להיחשב כראשון חוקרי ארץ ישראל החדשים. אשתורי הפרחי חי בארץ במאה

1. ברכות לא, ע"ב; סנהדרין נו, ע"א.

2. ראה ע"צ מלמד, ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, תרביץ יט (תשי"ז).

3. א' יערי, מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים, תל אביב תשי"ז.

4. מהדורת צ"ה עדלמאן, ברלין תר"א, צילום ירושלים תשי"ט.

ה-14, ובחר לגור בעיר בית שאן, כפי שהוא כותב בהקדמה לספרו: "בפלגות אדמת ישראל בחסד עליון עברתי עיירותיה, מדינותיה וכרכיה. רובם זריתי הרי בשמים כפרים עם נרדים. ביניהם מצאתי בבית שאן למנשה אשר בו לחבר את זה ישיבתי בחרתי, יושבות על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכה ושבעת שמחות, כגן ה' תוציא צמחה ולגן עדן פתחה".

בפרק י"א דן המחבר במקומות מקראיים ותלמודיים. בעמוד מ"ו הוא מתאר את דרכו במחקר: "עתה אקום יאמר ה' אנכי מגן לך בעזרו אגלה הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מארץ ישראל מגבולי השבטים ועיירותיה, כיד ה' הטובה עלי, וכמו שהתנאית בפתחת הספר. וזה לתועלת שנדע מדי עברנו עליהם, כאן נעשה נס ופלא ונודה לא-ל עליהם. ואזכיר המקום בלשון קדש ובערבי...".
אולם המחקר הארכאולוגי – הגיאוגרפי המודרני התחיל בראשית המאה ה"ט, ובעיקר החל מאמצעה, על ידי החוקר האמריקאי רובינזון⁵.

במאמר זה ברצוננו לדון בכמה ממצאים ארכאולוגיים וזיקתם למקרא. יצויין, שאין אנו מתכוונים כמובן, לחפש בארכאולוגיה הוכחות לסיפור המקראי התקף מכוח היותו דברי אלוקים חיים. **ערכה החינוכי של הארכאולוגיה הוא בעיקר בקשר שהיא מקשרת את הדור הגדל בארץ עם התנ"ך.**

מדע הארכאולוגיה התפתח במאה וחמישים השנים האחרונות, והגיע להישגים מרשימים. אולם כמקצוע עזר ללימוד המקרא יש לעשות בו שימוש זהיר. הבעיה בה אנו נתקלים היא שיש צורך להבחין בין **הממצא הארכאולוגי כשלעצמו לבין פרשנותו**, והפרשנות כידוע, לעתים משוחדת, ולעתים מושפעת מדעותיו האפריוניות של החוקר או הפרשן. כדוגמה לכך, נקח את איתור מקומה של העי, העיר השנייה שכבש יהושע. לפי התיאור שבמקרא, הייתה העי סמוכה לבית אל (בראשית י"ב, ח; יהושע ז', ב), ולפיכך זיהו אותה עם תל גדול כק"מ וחצי דרומית מזרחית לבית אל, המכונה א-תל. אולם בחפירות שחפרה הארכאולוגית גבי מרקה קראוזה בא-תל בשנים 1933-1935, היא גילתה שהמקום חרב כאלף שנים לפני כיבוש הארץ בידי יהושע⁶. על יסוד ממצאי החפירה בתל, הסיקה החופרת שסיפורי כיבוש הארץ בספר יהושע אינם אלא דברי אגדה. אי גרינץ⁷ היטיב להוכיח שא-תל, מקום בו חפרה הגבי קראוזה, איננו כלל העיר העי המקראית. לפנינו, איפוא דוגמה קלאסית לצורך בהבחנה בין הממצא הארכאולוגי לבין פרשנותו.

החפירות נערכו, כאמור, בא-תל, לפיכך המסקנה שא-תל חרבה אלף שנים לפני כיבוש יהושע, היא מסקנה ארכאולוגית. אולם הזהוי של א-תל עם העי, זוהי סברה פרשנית שחופרים הניחו עוד לפני שניגשו לחפירות. יתר על כן, המסקנה של גבי קראוזה שספר יהושע מספר אגדות שלא התרחשו במציאות, זוהי סברה שאין לה כל

5. E. Robinson, Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions, London 1856.

י" אחרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, עמ' 66-69.

6. J. Marquet Krause, Les Fouilles de Ay I-II, Paris 1949.

קשר אל הממצא הארכאולוגי בשטח. המסקנה ההגייונית צריכה להיות שספר יהושע מספר את סיפור הכיבוש, ואם מוצאים שא-תל חרבה אלף שנים לפני הכיבוש, סימן הוא שלא חפרו בעי, וא-תל איננה העי.

מן הראוי לתת את הדעת לכך שבמצאים ארכאולוגיים או מבחינים בין עדויות ברורות כמו כתובות או מטבעות, לבין ממצאים אילמים כחרסים, מבנים, שרידי חומה וכד'. כוחם המשכנע של האחרונים נופל בעוצמתו משל הראשונים, היכולים לשמש כעדות נסיבתית בלבד. דוגמה, בכל התילים הכנעניים שנחפרו בארץ ישראל, נמצאה שכבת שריפה מהמאה ה-13 לפנה"ס. המסקנה הארכאולוגית היא שבמאה ה-13 עבר על ערי הארץ גל של כיבושים וחורבן. בעלי מקרא יאמרו שאנו מוצאים כאן את עקבות כיבוש הארץ בידי יהושע. אולם זוהי עדות נסיבתית ולא מסקנה ארכאולוגית. יחוס שכבת השריפה לכיבוש יהושע, זוהי סברה הגיונית ומשכנעת, אבל היא איננה נובעת בהכרח מהממצא הארכאולוגי בשטח, שהרי השריפה בערים הכנעניות יכולה הייתה להיות תוצאת מעשיהם של כובשים אחרים.

יצויין, שפרט לכתובות המתייחסות למאורעות מוגדרים במקרא, יש סוג נוסף של כתובות שתורמתן לחקר המקרא חשובות ביותר, כוונתנו לספרות האוגריתית. אוגרית היא עיר עתיקה בסוריה הצפונית, השוכנת בתל המכונה ראס שמרה, כ-12 ק"מ מצפון ללודקיה. בשנת 1928 מצא אחד הפלחים קבר קדום באזור הנמל, דבר שעורר את תשומת לבם של הארכאולוגים. מאז נחפר התל במשך שנים רבות. חשיבות מיוחדת למדע המקרא נודעת לאוגרית בגלל גילוי הטקסטים האוגריתיים הכתובים רובם בכתב יתדות מיוחד, השונה מכתב היתדות הרגיל. בין כתבי אוגרית חשובים ביחוד הטקסטים הספרותיים העוסקים בשירי עלילה אודות אלים ובני אנוש קדמונים. התחביר האוגריתי קרוב לזה של המקרא, ומילים אוגריתיות רבות נמצאות בעברית המקראית. ביחוד בולטת הקרבה בין סגנון השירה המקראי לסגנון השירה האוגריתית. בנושא זה נכתבה ספרות ענפה^{7,8}, ואנו נסתפק בדוגמה אחת.

פרופ' מי' ארנד⁹ מציע פירוש תיבה על פי מקבילתה באוגריתית. בישעיהו מ"א, י נאמר: "אל תירא כי עמך אני אל תשתע כי אני אל קיך". וכן שם בפסוק כג: "אף תיטיב ותרעו ונשתעה ונרא (ונראה: קרי) יחדו". פרשנים נתקשו בפירוש המילים "תשתע" ו"נשתעה" והציעו פירושים שונים. רש"י: "אל ימס לבך כשתע". רד"ק: "לפי עניינו אל תפחד". ראב"ע: "משורש שע"ה בבנין התפעל". המצודות קושרים את המילה עם "ועיניו השע" (ישעיהו ו', י), כעניין הסרה. או ונספר, על פי הארמית. והנה בכתובת אזורדו או קוראים:

7. "העי אשר עם בית און", מוצאי דורות, ירושלים 1969, עמ' 278-289.

8. C.H. Gordon, Ugaritic Literature, Roma 1949.

ח"א גינוברג, כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ו; ערך "אוגרית", אינצקלופדיה מקראית, כרך א', עמ' 79-

89. מ"ד קאסטו, ספרות מקראית וספרות כנענית, כרך א-ב ירושלים תשל"ב. ש"א ליונשטם, "כתבי

אוגרית", ההיסטוריה של עם ישראל, האבות והשופטים, תל אביב תשכ"ז, עמ' 9-16.

9. בספרו יסודות בהוראת המקרא, אוני-בר-אילן 1987, עמ' 51-52, ראה מקורות שם, עמ' 66 הערה

26.

"ובצקופם איש כן לפנם נשתעם
איש ישתע אדם ללכת דרך".

כלומר, ובמקומות שלפנים היו יראים בהם, שאדם ירא ללכת בהם בדרכו. אין ספק שהשורש שת"ע מופיע כאן פעמיים במשמעות "ירא", המתאימה לפסוקי ספר ישעיהו.

חבירו – עברים

רבים שואלים איך זה שאין כתובת, מבין הכתובות המצריות הרבות, המספרת על עבדות עם ישראל במצרים. על כך יש לענות שהמצרים, כיתר העמים בעת העתיקה, לא כתבו היסטוריה של מפלות. יתר על כן, מצרים הייתה בית עבדים גדול, והעסיקה עובדי כפיה רבים, שבויי מלחמה ואחרים מכל האומות, וביניהם גם את בני ישראל. הם לא עשו הבחנה בין העבדים. בשנת 1885 לפנה"ס נמצא במצרים בתל אל עמארנה, אוסף של יותר מ-350 מכתבים מהשנים 1347-1367 לפנה"ס, כתובים בכתב היתדות בשפה האכדית. כמחציתם של מכתבים אלו נשלחו ממלכי כנען לפרעה מלך מצרים, והם מעידים על שלטונה של מצרים בארץ כנען באותה עת¹⁰.

במכתבים אלו נזכרים אנשים, מהם עבדים או שודדים, המכונים חבירו או בהיגוי מצרי עפירו. דמיון ההברות מפתה לזהות את החבירו עם העברים ועל ידי כך למצוא איזכור של אבותינו במצרים¹¹. בין החוקרים יש החולקים על הזהוי של חבירו עם עברים, בטענה שעברים הם גזע אתני בעוד שהחבירו הנוכרים במכתבי תל אל עמארנה הם מעמד חברתי ואינם קשורים ללאום מסוים.

אלה המתעקשים למצוא קשר בין הללו, ימצאו הוכחה, ישירה או נסיבתית, במקור מצרי מימי רעמסס השני. במכתב הידוע בשם פפירוס לייזן 348, מצטט פקיד מצרי את פקודת הממונה עליו בעניין הספקת מזון:

"חלק פנות דגן לחיילים ולעפירו הסוחבים אבנים אל עקדש רעמסס".

נזכרים פה חיילים מצרים ולצדם אנשים העובדים עבודת פרך, עפירו, העסוקים בבנין מקדש רעמסס¹². במקרא כתוב "ויבן ערי מסכנות לפרעה את פיתום ואת רעמסס" (שמות א', יא). מן המקורות המצריים ידוע כי הללו ניבנו בימי רעמסס השני, אשר שיפץ את העיר פר רעמסס (בית רעמסס) באזור הדלתה, והעסיק במפעלי הבנייה שלו גם את בני ישראל¹³. גם כאן יש מקום לשים לב לכך, שאנו לומדים מתוך

10. ראה ר' ארצי, אי רייני, תעודות נבחרות מארכיון אל עמארנה, תל אביב תש"ל.

J.B. Pritchard, Ancient Near Eastern Texts, (Anet), Princeton-new Jersey 1969, pp. 483-490.

11. אי גרינברג, חבירו (חפירו)-עברים, ההיסטוריה של עם ישראל, האבות והשופטים, תל אביב תשכ"ז, עמ' 95-102.

12. אי מלמט, מקורות חיצוניים לפרשת כבוש הארץ, עיונים בספר יהושע, החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 190.

13. חי רביב, מבית אב לממלכה, ירושלים תשל"ט, עמ' 34-35.

הכתובת שהעפירו עבדו בבניית מקדש רעמסס. זוהי עדות ארכאולוגית ברורה. אולם למצוא בכתובת את עקבותיהם של אבותינו, זה דבר התלוי בפרשנות, האם החבירו זהה לעברים, נושא המצוי מחוץ לעדות הישירה של הכתובת¹⁴.

מצבת מרנפתח

החתים היו אויביהם של המצרים במשך דורות. ידועים לנו כמה קרבות שנערכו בין צבאותיהם, אחד מהם הוא קרב קדש¹⁵. הקרב נערך בשנת 1286 לפנה"ס, אולם תועלת מדינית רבה לא הביא לשום צד. תנאי שלום נכתבו בין שני הצדדים בשנת 1270 לפנה"ס. החוזה מצוי בידינו בשני נוסחים – מצרי וחתי, מהם ניתן ללמוד כי לאחר המערכה נשארו יחסי הכוחות בין שני הצדדים שקולים. לאחר כריתת הברית עוצבה המדיניות הבינלאומית בסוריה ובא"י למשך יובל שנים. עם מותו של רעמסס השני בשנת 1224 לפנה"ס מצאה כנען שעת כושר לנסות לפרוק מעליה את עול השלטון המצרי, ופרעה מרנפתח (1223-1214 לפנה"ס) נאלץ לערוך בשנות מלכותו הראשונות, מסע צבאי לערי ארץ כנען, ובכלל זה נגד שבטי ישראל שישבו כבר בארץ¹⁶. ידיעות על כך יש לנו ממצבת מרנפתח משנת 1220 לפנה"ס שבה נכתב:

"הפושלים שבו לארץ באופרם שלום / אין אחד
אשר ירים ראשו בן תשע הקשתנות (כינני לארצות
אסיה), נרפתח תחננו שקטה חת / נבזה כנען בכל
רע / לזקחה אשקלון נלכדה גזר / ינעם היתה כל
היתה / ישראל הושם זרע אין לו"¹⁷.

כתובת מרנפתח היא הכתובת המצרית היחידה המזכירה את השם ישראל. היא אף מסייעת בקביעת תאריך יציאת מצרים, שכן לפי עדותה בשנת 1220 לפנה"ס היה כבר ישוב ישראלי בארץ ישראל. יש לשאול, האם נמצא באיזה מקום במקרא רמז כלשהו למסעו של מרנפתח לארץ ישראל? בשופטים י, יא לאחר שבני ישראל עשו תשובה והתוודו, נאמר: "ויאמר ה' אל בני ישראל הלא ממצרים ומן האמרי ומן בני עמון ומן פלשתים וצידונים ועמלק ומעון לחצו אתכם, ותצעקו אלי ואושיעה אתכם מידם". לדעת פרופ' יהודה אליצור¹⁸ הביטוי "הלא ממצרים" מכוון למסע מרנפתח לארץ ישראל, שכן הרשימה מונה שמות עמים שהציקו לעם ישראל בהיותם בארץ בתקופת השופטים, ואין טעם לשבץ ברשימה כזאת את ההצלה מעבדות מצרים שארעה הרבה קודם. אבל אם נאמר שב"מצרים" הנוכרת בפסוק הכוונה למסע מרנפתח, נמצא ששם זה משתלב יפה ברשימה.

14. אהרונג, עמ' 154.

15. יי פולוצקי, מערכות מגידו וקדש, היסטוריה צבאית של ארץ ישראל. עורך יי ליור, תל אביב 1970, עמ' 17-26.

16. אי מלמט, דמדומי השלטון המצרי, ההיסטוריה של עם ישראל, האבות והשופטים, עמ' 139. ANET, p/ 378.17.

18. בהרצאותיו באוניברסיטה בר אילן, ובקיצור ב"ידעת מקרא" על אתר.

כתובת קרקר

במאה ה-9 לפנה"ס עולה ומתעצם כוחה הצבאי של אשור. האשורים בנו צבא חזק, שיכללו את הטכניקה של המצור ובנו חיל רכב מהיר ורב עצמה. מלכי אשור אשורנצרפל השני (859-883) ובנו שלמנאסר השלישי (824-859) הפילו את חיתתם על כל ממלכות סוריה במסעות המלחמה שערכו כמעט בכל שנה אל מערב לפרת. מסעות השוד של אשורנצרפל נועדו להביא שלל מן הממלכות העשירות של צפון סוריה בעיקר כסף וזהב וחפצי מותרות, וחומרי גלם לבנייה. אולם בימי בנו שלמנאסר השלישי נתכוננו בריתות של מלכי האזור כדי לקדם את הסכנה האשורית. בכתובת ששרדה על גבי אסטלה משנת 853 מתוארת המלחמה שנלחמה אשור בבעלי הברית בקרקר שבסוריה הצפונית. לפי תיאורה של הכתובת הצליחו בני הברית לרכז 4000 מרכבות שמתוכן אחאב הישראלי תרם 2000 (כלשון הכתובת)¹⁹. במלכ"א כי מסופר על שני קרבות שנערכו בין אחאב לבין בן הדד הארמי. לאחר שני קרבות בהם ניצחו ישראל את ארם, אנו קוראים על ברית שכרתו שני המלכים: "ויצא אליו בן הדד ויעלהו על המרכבה. ויאמר אליו הערים אשר לקח אבי מאת אביך אשיב, וחוצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשומרון, ואני בברית אשלחך. ויכרת לו ברית וישלחהו" (פסוקים לג-לד).

מה ראה אחאב לכרות ברית עם בן הדד מלך ארם אחרי שניצח אותו פעמיים? מקובל להסביר את צעדו התמוה של אחאב בהופעת גורם מדיני שסיכן את ישראל ואת ארם כאחד, והוא שחייב את אחאב לראות בבן הדד בן ברית בכוון. גורם מדיני מסוכן זה היה שלמנאסר השלישי שאיים להשתלט על האזור²⁰. מכתובת קרקר ניתן ללמוד בעקיפין על מגמת הכתיבה של הנביא ירמיה (ב"ב, טו, ע"א). כותב ספר מלכים. בפרשיות אחאב אנו קוראים בהרחבה על אליהו בהר הכרמל, על חטאו של אחאב בהריגת נבות היזרעאלי. אולם על גדולתו כמלך אדיר²¹ הנביא עובר בקיצור. תיאור זה של גדולתו של אחאב כפי שעולה מכתובת קרקר לא מצא התנ"ך צורך להזכיר. ללמדך, שאין המקרא ספר היסטורי המתאר את קורות המלכים כדרך מלכי הגוים, אלא ספר שמגמתו לקחים חינוכיים מוסריים.

19. חי תדמור, ימי בית ראשון ושיבת ציון, תולדות עם ישראל בימי קדם, עורך ח"יה בן ששון, תל אביב 1969, עמ' 119-120. הנייל, מסעות המלחמה האשוריים לפלשת, היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, תל אביב תשכ"ד, עמ' 261-285.

20. רביב, עמ' 177.

21. ראה אסתר רבה א, ה.

מצבת סנחריב

אירוע מרכזי בחיי ירושלים בימי בית ראשון, היה מצור סנחריב על ירושלים. כמה דורות לפני כן, בימי עוזיהו מלך יהודה וירבעם בן יואש מלך ישראל, שררו יחסי שלום בין ישראל ליהודה, והם השכילו להשתלט על אימפריה רחבת ידיים. אולם אימפריה זו הלכה והתמוטטה. ממלכת ישראל גלתה על ידי האשורים, בשני גלים. תחילה ב-734 לפנה"ס שבטי הצפון, ואחר כך ב-722 לפנה"ס יתר שבטי ישראל. בשנת 701 לפנה"ס עלה סנחריב מלך אשור על ממלכת יהודה. בואו לירושלים מתואר במלכ"ב י"ח, ג-ד, ובישעיהו י', כח-לב, שם ל"ו, א. לפי התיאור הגיע צבא אשור בשני גלים, האחד מדרום והשני מצפון. ירושלים הובאה במצור, לאחר שכל ערי יהודה נתפשו. באנאלים האשוריים מתואר המצור בכתובת סנחריב המפורסמת:

*"ואשר לחזקיהו היהודי שלא נכנע לעולי, על 46 ערי
הבצורות, ערי חופה, ועל הערים הקטנות לאין
עספר, סביבותיהן, שפתו עצור ולכדתי אותן.
בסוללות כבושות, בכרים פוגשים, בהסתערות חיל
רגלים... 200.150 נפש קטן וגדול איש ואישה,
סוסים, פרשים, חפורים, גלים, בקר וצאן עד אין
עספר הוצאתי לי עתוכן ופניתי עם שללי. ואותו
כלאתי בתוך ירושלים עיר פלכותו כצפור בכלוב"²².*

תיאורי הכתובת תואמים היטב את התיאור המקראי. תפישת 46 ערים בצורות, כלשון הכתובת תואמים את לשון המקרא: "עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם" (מלכ"ב י"ח, יג; ישעיהו ל"ו, א). לשון הכתובת "ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כצפור בכלוב", מזכירה את דברי ישעיהו הנביא: "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים, גנון והציל פסוח והמליט" (ל"א, ו). ייתכן שדברי הנביא הם תשובה לדברי ההתפארות של סנחריב, החושב שהוא שולט בשמים.

חזקיהו שמרד באשור (מלכ"ב י"ח, יז), הכין את ירושלים למצור סנחריב, באמצעות ניקבת השילוח המפורסמת. בדבה"ב ל"ב, ב-ד נאמר שחזקיהו סתם את מי המעינות אשר מחוץ לעיר, העבירם לעיר דוד, כדי שמלכי אשור לא ימצאו מים בבואם (שם ל'). מעשהו של חזקיהו מתועד גם בכתובת השילוח שנמצאה ב-1880 לספירה במוצא הניקבה, והיא מתארת את מעשה החציבה. הכתובת מתארת את

22. ראה ח' תדמור, "ימי בית ראשון ושיבת ציון", תולדות עם ישראל בימי קדם, עורך ח"ה בן ששון, תל אביב תשכ"ט, עמ' 143.

העובדה שחצבו משני הכוונים ונפגשו באמצע. ארכה של הניקבה הוא 553 מ' בקו אורכי של 320 מ'. חוקרים נתנו דעתם לשאלה כיצד הצליחו החופרים להפגש ומדוע הניקבה מפותלת כל כך. בכתובת נאמר "כי היתה זדה בצור". איננו יודעים מה פירוש "זדה". סברה אומרת שהכוונה לקילוח מים, אולי כמו "אזי עבר על נפשנו המים הזידונים" (תהלים קכ"ד, ה)²³ לפי זה היה קילוח של מים שזרם לאורך סדק בסלע, ומהנדסי חזקיהו הרחיבוהו.

מפעל אחר שבנה חזקיהו, הוא הקפת העיר בחומה כהכנה למצור. בין חוקרי ירושלים של מאה וחמישים השנים האחרונות, יש מחלוקת בדבר היקפה של העיר בימי בית ראשון. לדעת "המרחיבים" העיר של ימי בית ראשון השתרעה על שתי הגבעות של ירושלים – המזרחית והמערבית. דעה זו מסתמכת על הימצאותם של מרבצים מחוץ לירושלים, לפי האמור בצפניה א', י. לעומתם, "המצמצמים" סבורים שירושלים של בית ראשון השתרעה על הגבעה המזרחית היא עיר דוד, בלבד. זאת, על סמך הסברה שבארץ ישראל, פרט לחצור, אין בנמצא תילים גדולים, והערים של אותה תקופה תופשים שטח של כ-30 דונם בלבד²⁴.

עם התחלת החפירות בירושלים לאחר ששת הימים, וגילוי "חומת חזקיהו", נסתיים הויכוח. בגבול הצפוני של הרובע היהודי, כ-275 מטרים מהכותל המערבי, נחשפו 45 מטרים של חומה שכיוונה מצפון לדרום לאורך רחוב פלוגת הכותל, רחבה 7 מטרים, והחוקרים משייכים אותה לתקופת חזקיהו, על פי כתובות שנמצאו בתחתיתה: "אל קנה ארץ" ו"לנזיה בן חשניה", שנכתבו בכתב העברי העתיק והן אופייניות לשלהי ימי בית ראשון. גם הקרמיקה מעידה על ישראליותה של החומה.

על החומה בנויים מבנים חשמונאיים. בצדה הדרומי הרסה החומה בניינים קדומים יותר מן התקופה הישראלית, והדבר תואם את דברי הפסוק "ותצו הבתים לבצר החומה" (ישעיהו כ"ב, י). באחת מפינות החומה נמצא מגדל שעובי קירותיו 4 מטרים, בנוי נדבכים של אבני גזול קשות ואבנים זעירות ממלאות את החללים שביניהם. פני הקרקע שלרגלי המגדל היו מכוסים שרידי שריפה, עץ מפוחם, אפר ופיח. בתוך השריפה נמצאו ראשי חיצים מברזל וברונזה. חצי הברזל הם חיצים ישראלים שטוחים, ואילו חצי הברונזה הם חיצים סקיתיים תלת מימדיים שהיו בשימוש הבבליים. חיצים אלו הם עדות אילמת לקרב שהתרחש בין הצבא הבבלי שתקף את החומה לבין הצבא הישראלי שהגן עליה, בעת הכיבוש הבבלי. גובה המגדל 8 מטרים. לצדו נמצא מגדל חשמונאי, וקל להבחין ביניהם, שכן המגדל החשמונאי בנוי אבני גזית מסותתות²⁵.

23. ראה ר' עמירן, "מי השילוח ותעלת חזקיהו", עיונים בספר ישעיהו, ח"ב, ירושלים תשי"ם, עמ' 245-252.

24. ראה י' נבו, ירושלים של מקרא, שנתון מכללת "שאנן", ד (תשנ"ח).

25. ראה נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, עמ' 49-57.

ערכה של הארכאולוגיה לגבינו, פרט לתחום המדעי, הוא בחשיבותה החינוכית. אלפיים שנים היה המקרא בחלקיו הריאליים כספר חתום. המפגש של דורנו עם נופי ארץ ישראל ועתיקותיה, החיה בפני הלומדים את התנ"ך. המטייל יורד עם חייליו של גדעון למעיין חרוד, עולה עם ברק בן אבינעם להר תבור. צועד לאורך ניקבת השילוח עם מהנדסי חזקיהו ומעפיל למצדה עם אנשיו של אלעזר בן יאיר. לימוד כזה מחזק את הקשר של עמנו לארצו, ומגשר על פני הדורות, כפי שלימדנו הרמב"ן: "היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אויבנו. וגם זו ראיה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם, והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קיבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".